

संस्कृतवाङ्मये- “मानवाधिकाराः”

Dr. Asavadi Sudhama Vamsi

Lecturer in Sanskrit

Government College (A)

Anantapuram, Andhra Pradesh, India

अस्मिन्नेवावसरे संस्कृत साम्राज्य निर्मातृणां व्यासकालिदासादीनां विश्वश्रेयसे कृतासु पर्यावरणपरिरक्षणात्मकत्वेन कृतं अमशं अधिकृत्य अस्यां गोष्ठ्यां व्यासमुखेन प्रस्थूयन्ते।

मानवाधिकाराः सम्बद्धभारतीयमूल्यानां मूलानि प्राचीन संस्कृतवाङ्मये द्रष्टुं शक्यन्ते। चत्वारो वेदाः संस्कृतवाङ्मये पराचीनमासाहित्यत्वेन गण्यते। एतेषु मानवाः सर्वेसमाः ते च भ्रातर इव भवन्तु इति उपदेशः प्राप्यते। प्रकृतौ लभ्यमानं जलं अन्नं च सर्वेषां मानवानां समत्वेन भवतां इति अधर्ववेदस्य विचारः। धर्मवाङ्मयसम्बद्धमूलानि वेदेषु उपनिषत्सु स्मृतिषु च उपलभ्यन्ते। मानवाधिकाराः मानवानां दायित्वानि व्यक्तेः परिधिः समाजकर्तव्यं शान्तिपूर्णं जीवनं इत्येते विषयाः सुखपूर्वत्रं जीवनयापनख्यविद्ययश्च उपरि लिखित ग्रन्थेषु प्रदर्शिताः। राज्यांगे बोधिताः उत्तवा राज्यांगे संकलिताः प्रथमिकाधिकाराः भारतीयोन्नतन्यायख्यानत्वेन स्थितेन सर्वोच्चन्यायलयेन एवं विवृताः।

These fundamental rights represent the basic values cherished by the people of this country since the Vedic times and they are calculated to protect the dignity of the individual and create conditions in which every human being can develop his personality to the fullest extent (Monika Gandhi vs. union of India – 1978 (1) sec248)

अत्यन्तोन्नतादर्श मानवजीवन विधिः भारते विकसितः। निम्नलिखिता प्रार्थना कथित भावं समर्थयति-

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु माकश्चित् दुःखभाग् भवते॥

अयं नजः परोवेत्ति गणना लघुचेतसाम्।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥

- 1.सुखमय जीवनाय आवश्यकाः अधिकाराः
  - 2.संस्कृत वाङ्मये मानवाधिकाराणां सन्दर्भाः
  - 3.सुखमय जीवनाय सर्वेषां समानाधिकाराः
  - 4.सर्वेषां सर्वेषां सुखमयजीवनाय रक्षणविषयकं राष्ट्रकर्तव्यम्
  - 5.सुखमय जीवनाय सर्वेषां विद्याधिकाराः
  - 6.सुखमय जीवनाय सर्वेषां मताधिकाराः
  - 7.सुखमय जीवनाय सर्वेषां न्यायाधिकाराः
- उपयुक्तग्रन्थाः
- 1.महाभारतम्
  - 2.भगवद्गीता
  3. A HISTORY OF DARMASUTRA P.V. KANE
  4. संस्कृतान्ध्र निघण्टुः

“भारतस्य प्रतिष्ठे द्वेसंस्कृतं संस्कृतं स्तथा” इत्यभियुक्तोक्तिमाधारीकृत्य संस्कृतभाषा, भारतीयसंस्कृतिः च अत्यन्त प्राचीनेति निश्चप्रचं वचः। देवता व्यवहारयोग्यत्वात् संस्कृतभाषा देवभाषा इत्यभिप्रथिता। दिव् धातोः द्योतनमित्यर्थः कस्य द्योतनं इत्याकांक्षायाम् आत्मसंस्कारद्योतनमिति समाधेयम्। यतोहि “वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृताधार्यते”, वाक् वैदोग्धी----- धेनुवर्गिस्मान् उपसृष्टतैतु इत्यादि प्रामाण्यवचनानि संस्कृतभाषायाः, संस्कृतेश्चअविनाभावसम्बन्धं ख्यापयन्ति।

वैदिककालादारभ्य आधुनिककालपर्यन्तं संस्कृतभाषा गङ्गादिपुण्यजीवनदीव
आसंसारम् अस्मान् पुनति। एतादृश महत्वपूर्णायाः संस्कृतेः उज्जीवनाय, परिरक्षणाय
बद्धपरिकरास्ताः महाभागाः नित्यस्मरणीयाः भवन्ति वल्मीकिव्यासकालिदासादयाः।
वैदिकसंस्थापनाय, लौकिक संस्कृतसाहित्ये मानवता संपादनाय, च महर्षयः लोकानुग्रहकाक्षिणः
यत्नः अकार्षुः।

इह खलु मनुजः सर्वश्रेष्ठो प्राणिविशेषः। चराचरजगति मानवजन्म एवोत्तमजन्मेति
गीयते। भगवता पुरुषार्थचतुष्टयस्य साधनाय दत्तः अपूर्वः अवसरविशेषो मानवजन्मैव। पुनश्च
नरजन्मदुर्लभमिति जेगीयते प्राच्यैः विपश्चितैः

नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा।

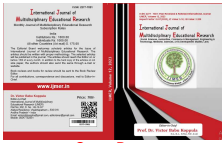
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा॥

तादृशः मनुजः सामाजिकप्राणी वर्तते। सः समाजस्य परिस्थितीनाम् अनुसारं जीवेत।
मनुजानां परस्परम् अनुपहतजीवनाय केचन नियमाः कालानुसारं प्रकल्पिताः। ते एव नियमाः
वेदेषु, उपनिषत्सु, आरण्यकेषु, ब्राह्मणेषु, धर्मशास्त्रे, धर्मसूत्रग्रन्थेषु, काव्येषु नाटके, पु
किमुताधिकेन कथनेन सर्वत्र विलसिताः उपलभ्यमानाः विराजन्ते।

अस्मिन्नेवावसरे संस्कृत साम्राज्य निर्मातृणां व्यासकालिदासादीनां विश्वश्रेयसे कृतासु
पर्यावरणपरिरक्षणात्मकत्वेन कृतं अम्यं अधिकृत्य अस्यां गोष्ठ्यां व्यासमुखेन प्रस्थूयन्ते।

मानवाधिकाराः सम्बद्धभारतीयमूल्यानां मूलानि प्राचीन संस्कृतवाङ्मये द्रष्टुं शक्यन्ते।
चत्वारो वेदाः संस्कृतवाङ्मये पराचीनमासाहित्यत्वेन गण्यते। एतेषु मानवाः सर्वेसमाः ते च
भ्रातर इव भवन्तु इति उपदेशः प्राप्यते। प्रकृतौ लभ्यमानं जलं अन्नं च सर्वेषां मानवानां समत्वेन
भवतां इति अधर्ववेदस्य विचारः। धर्मवाङ्मयसम्बद्धमूलानि वेदेषु उपनिषत्सु स्मृतिषु च
उपलभ्यन्ते। मानवाधिकाराः मानवानां दायित्वानि व्यक्तेः परिधिः समाजकर्तव्यं शान्तिपूर्णं
जीवनं इत्येते विषयाः सुखपूर्वत्रं जीवनयापनख्यविद्ययश्च उपरि लिखित ग्रन्थेषु प्रदर्शिताः।
राज्यांगे बोधिताः उतवा राज्यांगे संकलिताः प्रथमिकाधिकाराः भारतीयोन्नतन्यायख्यानत्वेन
स्थितेन सर्वोच्चन्यायलयेन एवं विवृताः।

These fundamental rights represent the basic values cherished by the people of this country since the Vedic times and they are calculated to protect the dignity of the individual and create conditions in which every human being can develop his personality to the fullest extent (Monika Gandhi vs. union of India – 1978 (1) sec248

अत्यन्तोन्नतादर्श मानवजीवन विधिः भारते विकसितः। निम्नलिखिता प्रार्थना कथित भावं समर्थयति-

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु माकश्चित् दुःखभाग् भवते॥

अयं नजः परोवेत्ति गणना लघुचेतसाम्।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥

1. सुखमय जीवनाय आवश्यकाः अधिकाराः

प्रत्येकं परिस्थितिषु मानवाः सुखमयं जीवनं यापयितुं सहजतया इच्छन्ति। सुखमयं जीवनं मानवः यापयेतीति मानवस्य प्राकृतिकः अधिकारः। सुखमयजीवनं विना जीवनं व्यर्थम् एव। अतः प्राचीन कालात् भारतीय संस्कृतौ साम्यतायां वा सुखमयजीवनस्य यापनाय प्रत्येकं मानवः अधिकृतः। अस्मिन् अधिकारे इतरे मानवस्य सामान्याः अधिकाराः अपि परिगण्यन्ते यतः अयं अधिकारो मुख्यतमः।

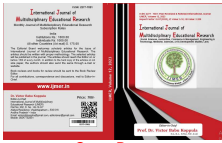
2. संस्कृत वाङ्मये मानवाधिकाराणां सन्दर्भाः

प्रत्येकं मानवः निजप्रयत्नैः इच्छाः पूरयितुं आवश्यकशक्त्या युक्तः अनुभूयते। प्राप्तावश्यकशक्त्या मानवः स्वस्य कृते सुखार्तं कुर्वन् निजकुटुम्बसभ्यानां कृते निजेन सह निवसतं। मानवानां कृते सुखं सम्पादयितुं शक्तः। यदि मानवस्य इच्छाः न पूर्तिं गच्छन्ति चेत् अयं दुःखभाग् भवति। तेन सह वसन्ति अन्ये जनाः अपि दुःखमाप्नुवन्ति। अनेन ज्ञायते मानवजीवनं सुखदुःखमयोः संगमरूपेण विद्यतेति।

मानवेन अनुभूयमानानि दुःखानि द्विविधानि-

1. प्रकृति द्वारा दत्तानि दुःखानि उतवा भगवत् प्रदत्तानि।

2. सार्धं वसद्भ्यः मानवेभ्यः प्राप्तानि दुःखानि।

Cover Page

एतैः दुःखैः मानवरण्य सुखं नश्यति। संस्कृतवाङ्मये मानवः दुःखेभ्यः सुखं प्रति गच्छतु इति दशा सर्वेभ्यः मानवेभ्यः केचन उपदेशः सामान्यतया प्रदत्ताः। एते उपदेशाः मानवस्य प्राथमिकाधिकार प्रसंगे सुखमयजीवन प्रसंगे उपयुक्ताः।

समाजे धर्मः सर्वेषां सुखाय प्रवर्तते। सुखमयजीवितमिति मानवस्य यः अधिकारः सः सर्वस्य समाजस्य धर्मपालनेन मानवेन प्राप्यते। स्वल्पानां मानवानां सुखाय अधिकानां जनानां दुखोत्पादनं भारतीय विचार परम्परा विरुद्धम्। प्रत्येकं मानवः सुखं प्राप्नुयातीति एक सामान्य नियमः सर्वेषां कृते विहितः-

सर्वेपि सुखिनः सन्तु सर्वेसन्तु निरामयाः।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु माकश्चिद् दुःखभाग्यभवेत्॥

प्राचीन भारते मुख्यतः राजधर्म सम्बद्धाः नियमाः सर्वेऽपि सुखिनो भवन्तु इति भावं समाजे दृढीकुर्वन्ति। सर्वेषां मानवानां सुखाधिकारः न नश्यतु इति राजाध्यायति विषयेऽस्मिन् कौटिल्यः एवं भाषते।

प्रजासुखो सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्।

नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम्॥

उपरि निर्दिष्टः राज्ञः कृते कृतः नियमः राज्ञा परिपालनीयः। प्रजाहितं राज्ञा ध्येयम्। राजा केवलं स्वेच्छाः न पूरयति। प्रजासुखं राज्ञा स्वसुखम् इति ज्ञेयम्।

3. सुखमय जीवनाय सर्वेषां समानाधिकाराः

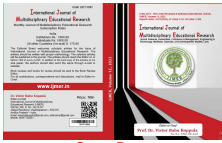
समानाधिकाः मानवस्य मुख्यः अधिकारः। एतं अधिकारं विना मानवः सुखपूर्वकं न स्थातुं समर्थः। असमानपूर्णं पालनं काञ्चनजनान् दुःखीकरोति। वेदेषु समभावना इत्थं कथिता-
अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते। संभ्रातरो वावृधुः सौभणाय॥

न कश्चित् वरिष्ठः न कश्चित् कनिष्ठः। सर्वेपि भ्रातरः। सर्वेषां हिताय यत्नः कार्यः। सर्वैः मिलित्वा अग्रे प्रयातव्यम्।

सङ्गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।

देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते॥

Oh human beings all of you should

Cover Page

Live together with mutual cooperation

Converse with each other in a friendly manner

Acquire knowledge having common ideals of life.

समानो मन्त्राः समितिः समानी समानं मनः सह चित्रमेवं।

All your prayer and desired be similar and for common good

All your get together be without separatist peeling

All of you are united in thought word and deed.

तेसमानी व आकृतिः समानानि हृदयानि वः।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥

Last there oneness in your resolutions hearts and minors let the strength to live with mutual co-operation be firing you all.

(Rig-Veda maydala10m sakta191m mantra 4)

अधर्ववेदे समज्ञानसूक्तं एव मुच्यते।

समानीप्रपा सह वोन्न भागः।

समाने योक्ते सहवो युनन्मि।

अराः नाभिमिवाभितः॥

आहारविषये जलविषये च सर्वे समाः। जीवनरूपं योक्त्रं सर्वेषां मानवानां भुजेषु समानतया मन्तव्यम्। सर्वैः परस्पर सहयोगेन समाजे वर्तितव्यम्।

4.सर्वेषां सर्वेषां सुखमयजीवनाय रक्षणविषयकं राष्ट्रकर्तव्यम्

राजासमानतया सर्वाः प्रजाः रक्षेत्। राजधर्म विषयकः अयं नियमः ध्यातव्यस्त

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम्।

तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम्॥

माता यथा स्वान् पुत्रान् समदृष्ट्या पालयति तथा राजापि स्वप्रजाः समदृष्ट्या पालयेत्।

5.सुखमय जीवनाय सर्वेषां विद्याधिकाराः

महाभारतानुसारं ज्ञान सम्बद्धः अधिकारः मानवेन अवश्यं ध्येयः

भर्तृहरि रचितनीतिशतकेन विद्यार्जनमपि मानवस्य प्राथमिकाधिकारः इति ज्ञायते-

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नं गुप्तं धनम्।

विद्या भोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः।

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता।

विद्या राजसु पूज्यते नहि धनं विद्या विहीनः पशुः॥

6.सुखमय जीवनाय सर्वेषां मताधिकाराः

सर्वे स्वमतानुसारं वर्तने स्वतन्त्राः। विषयेऽस्मिन् श्लोकोऽयं ध्यतव्यः

आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम्।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति॥

7.सुखमय जीवनाय सर्वेषां न्यायाधिकाराः

प्रत्येकं मानुष्यः न्यायस्य अधिकारेण अपि युक्तः स्यात्। न्यायविषये अत्रिसंहितायाम् इत्थम् उच्यते-

शुक्रनीतौ च इत्थम् उच्यते न्यायधिकारिणां पक्षपातरहितः न्यायविषयेय

पक्षपात्रधिरोपस्य कारणानि च पञ्चवै रागलोभ भयद्वेषा वादिनोश्च रहश्रुतिः॥

अत्र स्थाली पुलाकन्यायेन कानिचन उदाहरणानि प्रदर्शितानि। संस्कृतवाङ्मये मानवाधिकाराणां विषये विस्तृततया महद्विवेदनम् उपलभ्यते। विषयोऽयं शोधम् अपेक्षते।

उपयुक्तग्रन्थाः

1.महाभारतम्

2.भगवद्गीता

3. A HISTORY OF DARMASUTRA P.V. KANE

4. संस्कृतान्ध्र निघण्टुः